

STRATY KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO W POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ CZĘŚCI ARCHIDIECEZJI WILEŃSKIEJ 1939-1944 *

1 WARUNKI ŻYCIA KOŚCIOŁA

Okres okupacji radzieckiej 1939-1941

Archidiecezja w Białymstoku jest częścią archidiecezji wileńskiej, która w okresie międzywojennym była największą w Polsce i liczyła 55 860 km² powierzchni. Rządy w archidiecezji sprawował abp Romuald Jałbrzykowski¹. W 1939 r. na jej terenie znajdowało się 365 parafii tworzących 30 dekanatów, 111 kościołów filialnych, klasztor-nych i kaplic publicznych. W arcybiskupstwie pracowało 549 kapłanów wileńskiej archidiecezji, 72 księży z innych diecezji, 109 kapłanów zakonnych i 5 kapłanów obrządku wschodniego².

W obrębie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej znalazła się tylko południowo-zachodnia część archidiecezji wileńskiej. Teren ten liczący około 6000 km² powierzchni, do czasu wojny należał do województwa białostockiego³. Istniało tam siedem dekanatów: białostocki (ks. Aleksander Chodyko), brzostowicki (ks. Alfons Zienkiewicz), dąbrowski (ks. Witold Kuźmicki), knyszyński (ks. Michał Samusionek), koryciński (ks. Bonifacy Oleszczuk), sokólski (ks. Józef Marcinkiewicz), wołkowyski (ks. Jerzy Żamejć). Z dekanatu brzos-

* Artykuł powstał w oparciu o pracę dyplomową, napisaną w 1985 r. pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Zygmunta Zielińskiego na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

¹ T. Krahel, *Historiografia (archi) diecezji wileńskiej do 1939 r.*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 5, Warszawa 1979 s. 12.

² *Catalogus Ecclesiarum et cleri archidioecesis Vilnensis pro Anno Domini 1939*, Vilnae 1939 s. 136-141, 148, 177, 184.

³ T. Krahel, *Rys historyczny archidiecezji w Białymstoku*, w: *Spis kościołów i duchowieństwa archidiecezji w Białymstoku*, Białystok 1979 s. 32, 37.

towickiego przy Polsce pozostały cztery parafie: dwie w Jałowie – Przemienienia Pańskiego i św. Antoniego, oraz w Krynkach i w Szudziałowie; z dekanatu wołkowyskiego – dwie: Białowieża i Narewka; z dekanatu sokólskiego jedynie parafia Odelsk znalazła się poza granicami kraju. Łącznie w Polsce zostało 55 parafii, w tym jedna unicka (Fasty) i dwie wojskowe (Białystok – parafia św. Stanisława Bp M. oraz Osowiec – parafia NMP Ostrobramskiej) ⁴. W tej części archidiecezji było dziesięć domów zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich. Największe klasztory były w Różanymstoku i Supraślu, gdzie salezianie prowadzili zakłady wychowawcze.

W 1938 r. na terenie województwa białostockiego mieszkało 1 634 900 osób w tym 205 600 tys. Białorusinów i 195 tys. Żydów. Katolików było 1 114 100, prawosławnych – 304 700, wyznania mojżeszowego – 197 tys. ⁵

Utożsamianie wyznania i narodowości jest, nawet na tym terenie, wielkim uproszczeniem, pokutującym od czasów niewoli narodowej. Wiele osób wyznania prawosławnego przyznawało się do narodowości polskiej. Według oficjalnych danych, 62 800 prawosławnych uważało się za Polaków, 20 000 za Rosjan i 218 000 za Białorusinów ⁶.

Wojska niemieckie już 15 września 1939 r. zajęły Białystok i część województwa białostockiego. Do 17 września Niemcy posunęli się na wschód od linii Sokółka–Gródek–Hajnówka. Obecność wojsk niemieckich na tym terenie nie trwała długo. Po sześciu dniach wycofali się z Białegostoku, ustępując armii radzieckiej. Na mocy układu z Niemcami z dnia 24 sierpnia 1939 r. wojska radzieckie przekroczyły wschodnią granicę Polski w dniu 17 września 1939 r. W nocy została już zajęta stolica archidiecezji – Wilno, a 22 września–Białystok. Linia demarkacyjna przebiegała od granicy Prus Wschodnich wzdłuż linii rzek Pisa, Narew, Bug, do Sołokii i stąd do źródeł Sanu. Wileńszczyzna, Białostoczczyzna bez Suwalszczyzny i tereny na wschód od Bugu oraz Małopolska Wschodnia zostały przyłączone do ZSRR. Związek Radziecki, w wyniku porozumienia z Litwą z dnia 10 października 1939 r. przekazał temu państwu Wilno i okręg wileński (obszar 6880 km²) ⁷.

⁴ *Catalogus Ecclesiarum 1939*, Vilnae 1939.

⁵ *Mały rocznik statystyczny 1938*, Warszawa 1938 s. 28 i 29; pewna część Żydów podała wówczas narodowość polską.

⁶ Z. Kosztyła, *Wrzesień 1939 r. na Białostoczczyźnie*, Białystok 1976 s. 11.

⁷ M. Gnatowski, *Z dziejów Białegostoku w latach II wojny światowej*,

Na Białostoczczyźnie zaczął się okres okupacji radzieckiej. Białystok stał się stolicą Zachodniej Białorusi. Dn. 22 października 1939 r. wybrano delegatów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi. Dn. 28 października 1939 r. odbyło się pierwsze posiedzenie Zgromadzenia, na którym podjęto decyzje o reformach, m. in. skonfiskowano ziemię, znacjonalizowano przemysł, włączono obszar Zachodniej Białorusi do BSRR. Wybrano też delegację na Sesję Rady Najwyższej, podczas której 2 listopada 1939 r. uchwalono dekret o włączeniu Zachodniej Białorusi do ZSRR. Na mocy dekretu Prezydium z dnia 29 października 1939 r. wszyscy mieszkańcy przyłączonych terenów stali się obywatelami ZSRR. Wprowadzono nowy podział administracyjny. Prezydium Rady Najwyższej BSRR w dniu 15 stycznia 1940 r. zatwierdziło nowy podział administracyjny obwodu białostockiego. Stworzono trzy rejony miejskie (Białystok, Grodno, Łomża) oraz 23 rejony wiejskie, w tym: białostocki, bielski, dąbrowski, krynkowski, mońkowski (później knyszyński), sokólski, świstocki, wołkowyski i zabłudowski ⁸.

Do grudnia 1939 r. władze radzieckie nie miały jasno sprecyzowanej polityki oświatowej. Pozostawiono przedwojenną strukturę szkolnictwa, a nauczyciele rozpoczęli nowy rok szkolny według przedwojennych programów nauczania. Stopniowo zaczęto kształtować ustrój szkolny w oparciu o model radziecki. Usunięto ze szkół religię, ograniczono naukę historii, literatury polskiej i geografii. W grudniu usunięto ze szkół księży i siostry zakonne. Zlikwidowano gimnazja księży salezjanów w Różanymstoku i Sióstr Misjonarek św. Rodziny w Białymstoku. Od 1 stycznia 1940 r., obowiązywał jednolity ustrój i organizacja szkolnictwa takie, jak w pozostałych częściach Związku Radzieckiego ⁹. Do szkół sprowadzono nauczycieli z głębi Białoruskiej Republiki ¹⁰. Sporadycznie podejmowano próby działalności oświatowej niezależnej od radzieckiego szkolnictwa, była to jednak działalność głęboko zakonspirowana ¹¹.

w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 2, Białystok 1970 s. 12; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław 1982 s. 343; P. Łassowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1982 s. 55; M. Gnatowski, *Z dziejów Białegostoku*, s. 13.

⁸ M. J. Kamiński, *Białostockaja obłaść*, w: *Bielaruskaja sowieckaja encykłapedyja*, t. 2, Mińsk 1970 s. 272.

⁹ F. Januszek, *Jawne i tajne szkoły polskie w województwie białostockim w latach II wojny światowej*, Białystok 1975 s. 54, 67.

¹⁰ M. Gnatowski, *Z dziejów Białegostoku*, s. 16.

¹¹ Wywiady z S. Sadowską, M. Bizuto, i S. Paszkiewicz.

Stolica arcybiskupstwa Wilno, wraz z okręgiem wileńskim (ok. 70 parafii) znalazły się w granicach Litwy, zaś reszta terytorium w granicach Białoruskiej Republiki. Po włączeniu w 1940 r. Litwy do Związku Radzieckiego cała archidiecezja, lecz podzielona pomiędzy dwie republiki, znalazła się w tym państwie. Do Litewskiej Republiki włączono wówczas jeszcze rejony Druskiennik, Dziewieniszek i Hodzieiszek¹². Przerwana została łączność terenów archidiecezji leżących w Białoruskiej Republice z Wilnem, z kurią arcybiskupią. Arcybiskup R. Jałbrzykowski, przewidując trudności w komunikacji z kurią w Wilnie, na początku października przekazał wszystkim dziekanom władzę wikariuszy generalnych¹³.

Mieszkańcy południowo-zachodniego skrawka archidiecezji przeżywali ciężkie dni już od września 1939 r. Wielkim ograniczeniem i przeobrażeniem uległo życie w parafiach. Władze utrudniały nawet przygotowywanie dzieci do I komunii św. w kościele. Udzielanie chrztów, błogosławienie małżeństw oraz grzebanie umarłych było możliwe, po uprzednim zgłoszeniu w USC (Otdiel Zapisi Aktów Graždanskowo Sostoiania)¹⁴. Wywiezieni zostali ks. Paweł Sarhiewicz – proboszcz parafii Tryczówka, oraz ks. Mikołaj Wagner – proboszcz parafii Narewka. Kapłani zaangażowani przed wojną w akcję społeczną uciekli przed Armią Czerwoną na teren okupacji niemieckiej. Byli to m. in. ks. Stanisław Werenik, ks. Bronisław Siepak, ks. Władysław Michalak¹⁵. Okupacja radziecka zaznaczyła się również zniszczeniem kilku świątyń, które przeznaczono na cele wojskowe. Nowe władze odbierały proboszczom beneficja i budynki gospodarcze. Księgi parafialne przekazano do świeckich urzędów stanu cywilnego.

Okupacja niemiecka (1941–1944)

W dniu 22 czerwca 1941 r. wybuchła wojna niemiecko-sowiecka. Wojska niemieckie uderzyły skomasowanymi siłami w dwu kierunkach:

¹² Zob. przypis 7, oraz P. Łossowski, *Litwa*, s. 57

¹³ S. Czyżewski: ks. dr Romuald Jałbrzykowski Arcybiskup Metropolita Wileński. *Wspomnienia*, Białystok s. 225, mps br.; Archiwum Parafii Kalinówka (dalej cyt. APK), Pismo arcybiskupa R. Jałbrzykowskiego do ks. Michała Samusionka dziekana knyszyńskiego z dnia 9 X 1939 r., i także Pismo arcybiskupa R. Jałbrzykowskiego do ks. Witolda Kuźmickiego dziekana dąbrowskiego z dnia 9 X 1939 r., zob. Archiwum Parafii Dąbrowa (dalej cyt. APD).

¹⁴ Wywiad z ks. J. Zawadzkiem.

¹⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej cyt. AAB), Protokół wizytacji dziekańskiej, 1941 r.

Suwalki–Mołodeczno, oraz Brześć–Baranowicze. Wojska sowieckiej dziesiątej armii wycofano z zachodnich okręgów Białorusi już 25 czerwca 1941 r.¹⁶ Owe dni były w tej części archidiecezji tragiczne. Pierwsi kapłani ponieśli śmierć, nastąpiły zniszczenia kościołów i majątku parafialnego. Do końca czerwca 1941 r. cały obszar archidiecezji wileńskiej znalazł się w trzech jednostkach niemieckiej administracji okupacyjnej: w Generalnym Okręgu „Litwa” i Generalnym Okręgu „Białoruś”, należących do Komisariatu Rzeszy „Wschód” oraz w okręgu białostockim (Bezirk Białystok). Omawiany obszar południowo-zachodniego skrawka archidiecezji wszedł w skład okręgu białostockiego, który został utworzony dekretem Hitlera z dnia 15 sierpnia 1941 r. Szefem zarządu cywilnego mianowany został Nadprezydent Prus Wschodnich, Gauleiter Erich Koch. Objął on władzę 1 sierpnia 1941 r. „Bezirk” podzielono na 7 kreiskomisariatów. Na interesującym nas obszarze znajdowały się następujące: Białystok, Bielsk Podlaski, Sokółka i Wołkowysk. Kreiskomisariaty dzieliły się na Amtskomisariaty, w skład których wchodziły dwie lub trzy gminy. Wszystkie stanowiska w urzędach objęli Niemcy¹⁷.

Po aresztowaniu i wywiezieniu abpa R. Jałbrzykowskiego do Mariampola (22 III 1942 r.), rządy w archidiecezji objął, jako administrator apostolski, abp Mieczysław Reinys, który wcześniej został mianowany biskupem pomocniczym metropolity wileńskiego w randze arcybiskupa. Z dokumentów watykańskich wynika, że bp M. Reinys został mianowany sufraganem wileńskim 9 lipca 1940 r.¹⁸ Nominacja ta była wynikiem zabiegów litewskich. Została ona przyjęta niechętnie przez społeczeństwo polskie i traktowana była jako złamanie konkordatu przez Stolicę Apostolską¹⁹.

W piśmie Stolicy Apostolskiej do abpa M. Reinyisa była klauzula: ... *si Sedes Archiepiscopalis ista quocumque modo vacare contigerit, Tu statim in Archidioecesis regimen succedas tamquam Administrator*

¹⁶ S. Płatonow, *Druga wojna światowa 1939–1945. Zarys historyczno-wojskowy*, Warszawa 1961 s. 152.

¹⁷ M. Gnatowski, *Białostoczczyzna w latach wojny i okupacji hitlerowskiej*, t. 1, Białystok 1979 s. 230; J. Karlikowski, *Polityka okupacyjna III Rzeszy w okręgu białostockim (1941–1944)*, Białystok b. r. s. 7.

¹⁸ *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*, t. 3 *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, première partie 1939–1945, Libreria Editrice Vaticana, 1967 s. 271.

¹⁹ B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Korzenie tożsamości*, t. 1, Rzym 1982 s. 79.

Apostolicus ad nutum Sanctae Sedis cum facultatibus quae Episcopo residentiali competunt ²⁰. Przewidywano więc możliwość wakansu na stolicy wileńskiej i nastąpiło to w marcu 1942 r. W listopadzie 1943 r. nastąpiła pewna zmiana we władzach diecezji. Na polecenie kardynała Luigi Maglione, abp M. Reinys mianował na „Bezirk Białystok” swojego „delegata arcybiskupiego” ks. Antoniego Kuryłłowicza, wicedziekana grodzieńskiego ²¹.

Rok 1943 był w tej części archidiecezji bardzo trudny. Nasiliła się akcja okupanta przeciw inteligencji polskiej. Aresztowano wielu kapłanów, kilku z nich straciło życie, niektórych wywieziono do obozów koncentracyjnych. Pomimo prześladowania i zakazów abpa M. Reinysa, kapłani całej archidiecezji brali czynny udział w ruchu oporu, wielu zostało kapelanami oddziałów Armii Krajowej. Abp M. Reinys pisał do Watykanu: *W wielu parafiach wiejskich wynikły rozmaite trudności w pracy duszpasterskiej z powodu polskich tajnych formacji zbrojnych, które grasują na prowincji w lasach i na drogach (...) Co gorsza, do oddziałów tych przyłączyli się, jako tak zwani kapelani, liczni księża polscy, opuszczając bez mojej wiedzy i zgody powierzone im parafie* ²².

Rok 1944 przyniósł mieszkańcom nowe cierpienia; po raz trzeci przeszedł tędy front. Walki trwały przez całe lato i jesień. Zakończyły się, gdy front na okres zimowy zatrzymał się na linii rzek Biebrza i Narew. Operacja wyzwolenia Białegostoku i okolic, tzw. operacja białostocka, trwała od 19 do 27 lipca 1944 r. Najcięższe walki na tym terenie stoczono wzdłuż linii: rzeka Swisłocz i wzgórze w rejonie Krynek. Szczególnie ciężkie były walki o węzeł kolejowy Kuźnica. Drugą linię obrony stanowiła rzeka Słoja oraz wzgórze supraskie. Na północy ważnym punktem obrony było miasteczko Sokółka. Po ich sforsowaniu wojska radzieckie atakowały Białystok wzdłuż szosy. Trzecią rubieżą obronną były bagniste tereny rozlewisk rzek Płoski i Kamionki, na linii Czarna Białostocka, Supraśl, Zabłudów. Najcięższe walki w tym rejonie koncentrowały się wokół samego Białegostoku ²³. Białystok to największy ośrodek miejski na tym terenie, o dużym znaczeniu strategicznym. Tu krzyżowało się 9

²⁰ *Actes et documents*, t. 3, deuxième partie 1942–1945, s. 593; S. Czyżewski, *Ks. dr Romuald Jałbrzykowski*, s. 231.

²¹ Zob. przypis 13.

²² *Actes et documents*, t. 3, deuxième partie 1942–1945, s. 871; Por. B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 80–81.

²³ J. Jelisiejew, *Na kierunku białostockim*, Warszawa 1976 s. 206 n.

dróg i 5 linii kolejowych. Szturm poprzedzono intensywnymi bombardowaniami. Nie obyło się bez walk ulicznych. Zniszczony w 80%, Białystok został wyzwolony 27 lipca 1944 r. ²⁴

Po zdobyciu Białegostoku walki zatrzymały się na okres dwóch tygodni na linii rzeki Brzozówki i w kierunku miejscowości Suraż. W połowie sierpnia ciężkie walki pozwoliły na przełamanie i tej linii obrony. Zdobyto Suraż i Goniądz ²⁵. Linia frontu do zimy zatrzymała się na Biebrzy a więc na granicy archidiecezji wileńskiej.

2 MARTYROLOGIUM DUCHOWIEŃSTWA

Polityka władz okupacyjnych wobec duchowieństwa

Po zakończeniu działań wojennych we wrześniu 1939 r. skrawek archidiecezji wileńskiej został włączony do Zachodniej Białorusi, a następnie oficjalnie wcielony do ZSRR w obrębie Białoruskiej Republiki Radzieckiej (2 XI 1939). Do ataku Niemiec na Związek Radziecki w końcu czerwca 1941 r. obowiązywało tu prawodawstwo radzieckie. Oficjalnie głoszono wolność religijną, lecz prace duszpasterskie były bardzo utrudnione. Także i duchowni zostali ograniczeni w swych prawach, bowiem przestał obowiązywać konkordat między Rzeczypospolitą a Stolicą Apostolską, zawarty w 1925 r. Oficjalny rozdział Kościoła od państwa spowodował, że państwo przejęło księgi metryk z parafii i umieściło je w urzędzie stanu cywilnego. W niektórych parafiach zdołano uratować przynajmniej ich odpisy. Praca kancelarii parafialnych uległa na jakiś czas dezorganizacji. Księży wzywano wielokrotnie do urzędników NKWD na rozmowy, których treścią były m. in. nowe zarządzenia, jak zakaz udzielania chrztu, błogosławienia małżeństw i grzebania zmarłych, bez uprzedniego zapisania w urzędzie stanu cywilnego ²⁶. Nowe władze zniósły obowiązujące w kalendarzu przedwojennym święta. Usunięto ze szkolnych programów religię, a kapłanów oraz siostry zakonne zaangażowanych jako nauczycieli wydalono ze szkół. Wielu kapłanów musiało opuścić swoje parafie w obawie przed ludnością żydowską i białoruską, należąca przed wojną do organizacji komunistycznych. Dotknęło to przede wszystkim księży zajmujących się działalnością spo-

²⁴ B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944–1945*, Warszawa 1971 s. 26.

²⁵ Z. Kosztyła, *Wyzwolenie Białostocczyzny przez armię radziecką w 1944–1945 r.*, Białystok 1964.

²⁶ Wywiady z ks. J. Zawadzkiem i ks. S. Więckiewiczem.

lęczną i narodową. Na wiosnę 1940 r. odebrano proboszczom wszystkie beneficja, zostawiając od jednego do trzech hektarów ziemi²⁷. Zajęto wiele budynków parafialnych: plebanie, domy katolickie, budynki gospodarcze. Świątynie na razie pozostawiono w spokoju, lecz przez nałożenie wysokich podatków, dążono do odebrania i tej własności kościelnej. Utrzymanie w posiadaniu kościołów nastęrczało wiele trudu i wymagało dużej ofiarności parafian²⁸. Władze wojskowe przejęły kilka świątyń: dwa kościoły (Najświętszego Serca Jezusa i św. Stanisława Bpa), znajdujące się na terenie koszar w Białymstoku, kościół na terenie koszar w Osowcu, a także kościół pounicki w Supraślu, oraz kaplicę w obrębie zakładu szkolnego salezjanów w Różanymstoku.

Okres władzy radzieckiej na tym terenie był krótki. Jednak był to czas cierpień duchowieństwa i wiernych. Dwaj kapłani stracili życie: ks. E. Jung i ks. A. Oldziejewski, dwaj wywiezieni na wschód: ks. M. Wagner i ks. P. Sargiewicz, inni byli przesłuchiwanymi i więzieni.

Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej ucisk Kościoła przybrał na sile. Niemcy chcieli wykorzystać duchowieństwo do realizacji planów politycznych i gospodarczych III Rzeszy, jak również do kontroli podbitego narodu. Poczyniono pewne ograniczenia w kulcie; wyznaczono godziny na odprawianie mszy św., nakazano informować o terminach większych uroczystości kościelnych, np. odpustów. Rekolekcje odbywały się nadal, lecz nie we wszystkich parafiach. Inne nabożeństwa, takie jak majowe, czerwcowe, październikowe, łączono z mszą św., którą odprawiano w godzinach rannych.

Położenie duchowieństwa w różnych rejonach okupowanego kraju było dość zróżnicowane. Życzliwi komisarze przestrzegali niekiedy księży przed interwencją gestapo. Pomagali, wydając pozwolenia, m. in. na mąkę pszenną, aby można było wypiekać hostie²⁹. Nie odbierano metryk odzyskanych z urzędów opuszczonych pośpiesznie przez władze radzieckie. Na innych terenach próbowano rozbudzić wzajemną nieufność między Polakami i Białorusinami. „Kurier Białostocki” zamieszczał artykuły szkalujące księży. W wyniku polityki okupanta wielu kapłanów cierpiało w więzieniach i obozach koncentracyjnych. Wielu innych musiało się ukrywać.

²⁷ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej kościołów dekanatu białostockiego. Styczeń–Luty 1941 r.

²⁸ Wywiad z J. Guzowskim.

²⁹ Wywiady z ks. A. Komosą, P. Kozłowską, J. Guzowskim.

Księża więzieni i deportowani

Pierwszym aresztowanym kapłanem z terenu Białostoczczyzny był ks. prałat Adam Abramowicz. Pełnił on obowiązki proboszcza parafii św. Rocha w Białymstoku. W okresie wojny zaangażował się w pracę organizacji podziemnej jako kapelan okręgu białostockiego AK. Przed wybuchem wojny przez szereg lat prowadził budowę nowego kościoła, wydawał też pismo parafialne „Jutrzenka”. W związku z zamieszczonym tam artykułem, dotyczącym nadajnika na wieży protestanckiego kościoła, pastor Kreter oskarżył go o zniesławienie; w czasie okupacji okazało się, że pastor był niemieckim szpiegiem. We wrześniu 1939 r. ks. A. Abramowicza aresztowano. Przyczyną uwięzienia była prawdopodobnie jego przedwojenna działalność na rzecz Kościoła i polskości. Tuż przed egzekucją, oprawcy, z niezrozumiałych powodów, pozostawili go w lesie³⁰.

Przed nadciągającą od wschodu Armią Czerwoną ukryli się lub zmienili miejsce zamieszkania niektórzy kapłani, niepewni swego losu pod władzę radziecką. Ks. Kazimierz Dmuchowski, wikary z Nowego Dworu, osiadł w parafii dąbrowskiej³¹. Parafię w Jałowce opuścił ks. prob. Władysław Michalak. Wobec gróźb miejscowych Żydów i Białorusinów udał się w kierunku nadciągających Niemców, i dalsze jego losy nie są znane³². Ks. Stanisław Werenik, nikogo nie zawiadamiając, uciekł z Czarnej Wsi. Dn. 6 czerwca 1940 r. został aresztowany przez Niemców w okolicach Ostrołeki i trafił, jako jeden z pierwszych polskich kapłanów, do obozu koncentracyjnego w Dachau³³. Był tam jednym z siedmiu księży-więźniów z archidiecezji wileńskiej. Ks. S. Werenik nosił numer 4874. Wielu kapłanów przetrwało koszmar obozu. Należał do nich również ks. S. Werenik³⁴.

Nękany przykrościami i prześladowaniami ze strony ludności prawosławnej wyjechał z Gródka ks. prob. Bronisław Siepak. Dn. 16 kwietnia 1940 r. poprosił ks. dziekana A. Chodykę o zwolnienie z funkcji i udał się do rodziny mieszkającej w Zakopanem. W drodze został jednak aresztowany przez władze radzieckie. Więziony w Łomży,

³⁰ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymsko-katolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, Warszawa 1978 z. 4 s. 203; Wywiad z ks. A. Abramowiczem.

³¹ Wywiad z W. Boguszem.

³² Wywiad z ks. M. Skrobotem.

³³ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 219.

³⁴ F. Korszyński, *Jasne promienie Dachau*, Poznań 1957 s. 213; J. Domagała, *Ci, którzy przeszli przez Dachau*, Warszawa 1957 s. 52.

wywieziony został na wschód i spędził wiele lat w bardzo ciężkich warunkach ³⁵.

Ks. dr Stanisław Hałko, dyr. Gimnazjum i Liceum im. Zygmunta Augusta w Białymstoku, prześladowany przez władze radzieckie, wzywany i przesłuchiwany przez NKWD, opuścił archidiecezję i przedostał się na teren Generalnej Guberni (1940 r.), gdzie został aresztowany i osadzony w obozie ³⁶.

Od początku 1940 r. nastąpiły wywózki ludności polskiej w głąb terytorium ZSRR. Wywieziono także trzech kapłanów: wspomnianego już ks. B. Siepaka, ks. Mikołaja Wagnera i ks. Pawła Sargiewicza. Ks. M. Wagner był proboszczem w Narewce. Aresztowano go podczas kolędy w styczniu 1940 r. Przebywał najpierw w więzieniach, a następnie wywieziono go na Sybir i tam zmarł. Śladami ks. M. Wagnera podążył proboszcz parafii Tryczówka ks. Paweł Sargiewicz. Padł on ofiarą podstępu na wiosnę 1940 r. Jako patriota i kapelan, podpisał deklarację o przystąpieniu do organizacji podziemnej, przedstawioną mu przez nieznanego prowokatora. Został aresztowany w nocy z W. Środy na W. Czwartek przez NKWD. Więziony w Białymstoku, Mińsku, Połocku, po 1941 r. został zesłany do łagru na Syberii. Po 1942 r. wstąpił do armii gen. Andersa i po wojnie pozostał na Zachodzie ³⁷. Według relacji ks. A. Komosa, przez władzę radziecką więziony był ks. Jan Przybiński – proboszcz w Janowie. Powodów ani czasu uwięzienia nie dało się jednak ustalić ³⁸.

W latach 1941–1944 szereg kapłanów przeszło przez ciężkie doświadczenia więzień i obozów. Księża aresztowano jako zakładników, ze względu na zajmowane przez nich stanowisko społeczne, a także przy okazji akcji pacyfikacyjnych. Aby uniknąć aresztowania lub śmierci, wielu kapłanów musiało się ukrywać. Proboszcz parafii Szdziatowo ks. Michał Dalinkiewicz przebywał w więzieniu białostockim od 9 września 1942 r. do 15 września 1943 r. ³⁹ W lipcu 1943 r. poszukiwano ks. Mieczysława Kmity i ks. Adolfa Frydrykiewicza podejrzanych o kontakty z podziemiem. W porę ostrzeżeni

³⁵ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej.

³⁶ Szerzej o tej postaci – zob. niżej.

³⁷ J. Kowalczyk, *Dzieje parafii Tryczówka 1928–1976*, Lublin 1984 s. 50, mps.

³⁸ Wywiad z ks. A. Komosą.

³⁹ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 216; Według wizytacji: uwięziony w marcu 1942 r., od kwietnia do grudnia 1943 r. internowany w Prusach Wschodnich; zob. AAB Wizytacja biskupia z 2 VI 1946 r.

ukrywali się we wsiach pod Białymstokiem: ks. M. Kmity u Jaworowskich na kolonii Bagnówki, a ks. A. Frydrykiewicz we wsi Zawady ⁴⁰. W związku z poszukiwaniem ks. M. Kmity i ks. A. Frydrykiewicza, w dniu 15 lipca 1943 r. zostali aresztowani, jako zakładnicy, ich proboszczowie: ks. Aleksander Chodyko – proboszcz parafii Wniebowzięcia NMP w Białymstoku i ks. Adam Abramowicz – proboszcz parafii św. Rocha. Ks. A. Chodyko pozostawał w więzieniu do 23 grudnia 1943 r., a ks. A. Abramowicz – przez kilka tygodni ⁴¹.

Tego samego roku we wrześniu, po wysadzeniu pociągu w okolicach Knyszyna, uwięziono większą liczbę księży. W więzieniu białostockim osadzeni zostali ks. A. Abramowicz i ks. Piotr Koszykowski, wikary z Trzciannego. Ten ostatni przebywał w więzieniu w Białymstoku do 7 kwietnia 1944 r. Uwięziono także ks. Franciszka Pieściuka, proboszcza parafii w Choroszczy (do 11 XI 1943). W styczniu 1944 r. uwięziono „pod pretekstem politycznym” ks. Antoniego Lewosza proboszcza w Starosielcach. Przebywał on w więzieniu białostockim do 3 V 1944 r. Po zwolnieniu zabroniono mu powracać do parafii ⁴². Ostatnią ofiarą więzień niemieckich był proboszcz parafii w Jaświłach ks. Wacław Wasilewski. Aresztowano go 3 VIII 1944 r. i wywieziono na zachód, tuż przed wkroczeniem wojsk radzieckich. Ks. W. Wasilewski przebywał w obozach do 1 lutego 1945 r. ⁴³

Przez niemieckie i radzieckie więzienia i obozy przeszło dwudziestu kapłanów. Trzech spośród nich znalazło się w łagrach sowieckich a ośmiu w niemieckich obozach koncentracyjnych.

Księża zamordowani i zmarli wskutek wojny

Na terenie archidiecezji wileńskiej śmierć poniosło 85 kapłanów, to jest 14,4% pracujących tam duchownych. Dodać do tego należy dziesięciu księży, którzy, według raportu abpa R. Jałbrzykowskiego, zginęli z rąk sowieckich. Na terenie Białostocczyzny życie straciło dziewięciu kapłanów i jeden alumn seminarium wileńskiego, który okres okupacji spędzał w jednej z parafii ⁴⁴.

⁴⁰ Wywiady z W. Ostaszewską i W. Jaroszewiczem.

⁴¹ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 2; W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 205.

⁴² W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 211, 215.

⁴³ AAB Inwentarz parafii Jaświły z 1950 r.

⁴⁴ *Actes et documents*, t. 3 deuxième partie 1942–1945, s. 532–536; B.

Działania wojenne we wrześniu 1939 r. były przyczyną śmierci pierwszego kapłana. Był nim ks. Józef Kartanowicz proboszcz parafii św. Antoniego w Jałówece. Przed wojną wybudował on murowany kościół parafialny. Na wieży tego kościoła żołnierze polscy zainstalowali punkt obserwacyjny. Budowniczy tak się tym przejął, że 6 września zmarł na atak serca⁴⁵. W okresie okupacji radzieckiej wielu Polaków z terenu tzw. Zachodniej Białorusi zostało wywiezionych w głąb terytorium ZSRR. Jednym z nich był ks. Mikołaj Wagner, proboszcz parafii w Narewce (od 1937 r.). Był on kapłanem archidiecezji mohylowskiej. Przed wojną naraził się Żydom i w tym świadkowie upatrują powód aresztowania, które nastąpiło podczas kolędy parafialnej w styczniu 1940 r. Wnet przywieziono go do więzienia w Bielsku Podlaskim. Próby ratowania go nie powiodły się. Skazany na 15 lat, w 1941 r. przebywał w więzieniu w Brześciu Litewskim. W maju tegoż roku został wywieziony w głąb Rosji Sowieckiej w Altajskij Kraj, gdzie przeszedł tyfus. Po amnestionowaniu więźniów politycznych, żył wśród polskich wygnańców. Zmarł w drodze do Taszkientu w 1943 r. Jako miejsce śmierci podaje się stację Barnaul⁴⁶.

Dnia 24 czerwca 1941 r. został bestialsko zamordowany przez cofających się przed Niemcami żołnierzy radzieckich ks. Edward Jung – wikary z Knyszyna. Pochodził z licznej rodziny osiadłej w sandomierskiem. Urodził się w 1912 r. Świecenia kapłańskie przyjął w 1940 r. Kiedy wybuchła wojna niemiecko-radziecka został aresztowany, lecz wkrótce zwolniony. Aresztowany ponownie 24 czerwca przez żołnierzy sowieckich w popłochu opuszczających Knyszyn został rozstrzelany w lesie, za miastem. Ciało znaleziono po kilku dniach; widać było ślady tortur⁴⁷.

Ks. Adolf Oldziejewski urodził się w 1887 r. Świecenia kapłańskie przyjął w 1910 r., a od 1936 r. był proboszczem w Dojlidach.

Cywiński, *Ogniem próbowane*, Rzym 1982 s. 81.

⁴⁵ Wywiad z ks. M. Skrobotem.

⁴⁶ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 219 – podaje błędnie, że „zginął w 1940 r. w nieustalonym obozie hitlerowskim”; AAB M. Paszkiewicz, *Księża Archidiecezji wileńskiej, którzy zginęli w latach 1939–1945 na froncie, w więzieniach i obozach koncentracyjnych i na miejscu posługi kapłańskiej*, Białystok 1965 s. 52, mps; Archiwum Kurii Arcybiskupiej w Białymstoku (dalej cy. AKAB), E. Ciołkowski, Monografia parafii Narewka, 1947 s. 10–11 rps.

⁴⁷ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologia*, z. 4 s. 210; E. Hołda, *Przetrawać siebie*, Warszawa 1981 s. 86; Wywiad z M. Bruszewskim.

Tuż przed wojną wybudował drewniany kościół. Stary kościół oddał w opiekę wikaremu, ks. Marianowi Jacewiczowi. Dn. 25 czerwca 1941 r. z obleganego Białegostoku szybko wycofywali się żołnierze radzieccy. W przeddzień, w okolicy kościoła ktoś oddał strzały do patrolu. Kiedy więc Sowietci opuszczali Białystok, być może z powodu tamtych strzałów, wtargnęli wcześniej rano na plebanie, gdzie zabili księdza i jego ojca. W domach stojących w pobliżu, zamordowali jeszcze ok. dziesięciu osób i spalili kościół⁴⁸.

Pierwszą ofiarą okupacji niemieckiej był wybitny kapłan, znakomity wychowawca młodzieży i zasłużony działacz społeczny – ks. dr Stanisław Hałko. Pochodził (ur. 1884 r.) z Wileńszczyzny, ze wsi Mirzany. Studiował w Wyższym Seminarium Duchownym w Wilnie. Świecenia kapłańskie przyjął w Kownie 22 czerwca 1908 r. Potem studiował w Insbruku i we Fryburgu. Po zakończeniu studiów pracował w duszpasterstwie kolonii francuskiej i niemieckiej w Białymstoku oraz zajmował się skutingiem. W czasie I wojny światowej, po wkroczeniu Niemców do Białegostoku, został aresztowany. Całe dwudziestolecie międzywojenne wypełnił działalnością pedagogiczną i społeczną. Był dyrektorem gimnazjum im. Zygmunta Augusta i posłem do sejmu. Kiedy we wrześniu 1939 r. zlikwidowano gimnazjum i liceum polskie a utworzono szkołę wyłącznie dla Rosjan, po wielokrotnych przesłuchaniach przez NKWD, przedostał się do Warszawy. Tam zatrudnił się pod przybranym nazwiskiem w magistracie i brał czynny udział w pracy podziemnej. W lipcu 1941 r. otrzymał misję od kuratora Romualda Petrykowskiego, by z ramienia Komisji Oświecenia Publicznego zorganizować na Białostocczyźnie tajne nauczanie. Bywał na giełdzie warszawskiej, gdzie wymieniał pieniądze na potrzeby konspiracji. Gestapo zainteresowało się „urzędnikiem magistratu”. Podczas rewizji w mieszkaniu znaleziono prawdziwy dowód tożsamości. Został pobity i osadzony na Pawiaku, potem przez Stutthof dostał się do Oświęcimia, gdzie zmarł w 1943 r.⁴⁹

Księża Edmund Roszak i Witold Kuźmicki padli ofiarą prześladowań inteligencji jakie miały miejsce w lipcu 1943 r. na terenie całego „Bezirk Białystok”. Pierwszy z nich był jezuitą i administratorem parafii Przemienienia Pańskiego w Jałówece. Urodził się w 1900 r. w Poznaniu, tam też studiował na uniwersytecie. Dalsze studia odbył

⁴⁸ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 214; Wywiad z P. Strycharskim.

⁴⁹ E. Szelański, *Życie i działalność ks. Stanisława Hałki*, w: „Wiad. Kość. Archidiec. w Białymstoku” 1980 nr 4 s. 108.

w Monachium i we Fryburgu. Przed wojną był profesorem języków niemieckiego i francuskiego w szkołach jezuitów, najpierw w Wilnie, a od 1938 r. w Pińsku. W 1939 r., wraz z współbraćmi, przeszedł przez więzienie sowieckie. Po zwolnieniu późną jesienią, objął parafię w Jałówce. Bezpośrednią przyczyną aresztowania ks. E. Roszaka mógł być odwet za akcję podziemia, w której zginęło trzech Niemców. Aresztowano wówczas w okolicy Wolkowyska kilkadziesiąt osób, m. in. ks. E. Roszaka, a wraz z nim przebywającego u niego alumna Feliksa Kochanowskiego. Kleryk F. Kochanowski pochodził z miejscowości Repla w parafii Mścibów. Pomagał ks. E. Roszakowi w pracy, ten zaś dopomagał mu w nauce. Niektórzy w częstych przyjazdach kleryka widzieli powód późniejszego oskarżenia o kontakty z partyzantami i do uwięzienia. Jako domniemany motyw aresztowania księdza podaje się też niechęć prawosławnych, oraz ich nadzieję na odzyskanie świątyni, której administratorem był ks. E. Roszak. Kościół ten w 1866 r. władze zaborcze zamieniły na cerkiew. Po odzyskaniu niepodległości oddano go znowu katolikom. W tym czasie w Jałówce był jeszcze jeden kapłan, przy kościele św. Antoniego, ale jego pozostawiono w spokoju. Aresztowani ksiądz i kleryk zostali wywiezieni do Swisłoczy i rozstrzelani w lasku zw. Wiszownik, nieopodal miasta. Data ich śmierci nie jest pewna. Wymienia się albo 13 albo 14 lipca 1943 r. Zwłoki kapłana i kleryka ekshumowano i pochowano na cmentarzu parafialnym w Swisłoczy⁵⁰.

Drugą ofiarą prześladowań był ks. Witold Kuźmicki, dziekan w Dąbrowie, w czasie wojny także wikariusz generalny. Urodził się on w Suwałkach w 1885 r. i tam ukończył gimnazjum. Studiował w Seminarium Duchownym w Sejnach. Świecenia kapłańskie otrzymał w roku 1908. Stopień doktorski uzyskał po ukończeniu studiów w Rzymie. Pracował kolejno w Łomży jako prefekt, później jako proboszcz w Dziembrowie (powiat Szczuczyn) i w innych parafiach diecezji wileńskiej. Wiele pracy wkładał w Akcję Katolicką, oraz w szerzenie nabożeństwa różańcowego. W latach 1927–1936, był proboszczem w Zabłudowie, skąd przybył do Dąbrowy. Aresztowany w lipcu 1943 r., został zabity 15 lipca 1943 r. przez Niemców koło wsi Naumowicze pod Grodnem, na terenie byłego fortu rosyjskiego. W czasie egzekucji przestrzelono mu tylko rękę. Rannego zasypano wapnem. Roz-

⁵⁰ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 5, Warszawa 1981 s. 90, 223; M. Paszkiewicz, *Księga archidiecezji wileńskiej*, s. 36; Wywiady z K. Gudelem i ks. M. Skrobotem.

strzelano tam jeszcze kilku księży z okolic Grodna i kilkadziesiąt innych osób, głównie z inteligencji⁵¹.

Ks. Witold Sarosiek urodził się 11 grudnia 1988 r. w Grodnie. Po ukończeniu Seminarium Duchownego w Wilnie został wyświęcony na kapłana w czerwcu 1911 r. W czasie I wojny światowej był wikariuszem w Dąbrowie k. Grodna. W 1918 r. w oddalonym o kilka kilometrów Różanymstoku rewindykował dla Kościoła katolickiego wspaniałą świątynię poddominikańską, która od 1866 r. była w rękach prawosławnych. Jako proboszcz odrodził kult M. B. Różanostockiej. Z Różanogostoku ks. W. Sarosiek przeszedł na probostwo do Brzostowicy. Tu pracował krótko. W 1925 r. objął probostwo w Kundzinie gdzie rozbudował kościół. Jako powód aresztowania podaje się fałszywy donos o kontakty księdza z partyzantami. Podczas uwięzienia w Białymstoku podejmowano próby jego uwolnienia. W lipcu 1944 r. wywieziono go wraz z innymi do obozu koncentracyjnego w Gross-Rosen. Zmarł w grudniu 1944 r. (14 grudnia?) w szpitalu obozowym na zapalenie płuc, wycieńczony pracą w obozowej palni⁵².

Ostatnią ofiarą wojny na tym terenie Białostoczczyzny był ks. Antoni Walentynowicz (ur. w 1874 r.), proboszcz parafii Krypno. Niemal całe jego życie kapłańskie było związane z kultem M. B. Krypniańskiej. Wyświęcony w 1898 r. w Wilnie, po latach pracy przybył w 1933 r. do Krypna. Zbudował zewnętrzną kaplicę, by więcej pątników mogło uczestniczyć we mszy św. podczas odpustów. Z myślą o pątnikach, ks. A. Walentynowicz wydał dwie książeczki o Krypnie oraz śpiewnik. W czasie okupacji był zmuszony do usunięcia się z plebanii, przeżywał też szykany i prześladowania ze strony żandarmerii niemieckich. W dniu 5 sierpnia 1944 r. odłamek bomby trafił go w głowę, gdy przechodził do schronu⁵³.

Jak wspomniano, ks. A. Walentynowicz był ostatnią ofiarą wojny, jaką poniosło duchowieństwo na tym terenie. W połowie sierpnia

⁵¹ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 211; M. Paszkiewicz, *Księga archidiecezji wileńskiej*, s. 22; H. Radziejewicz, *Dzieje parafii Dąbrówka Białostocka 1460–1960*, Lublin 1980 s. 70–71, mps Biblioteka KUL; Relacja ks. J. Janczaruka.

⁵² W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 216; Wywiady z ks. N. Zarzeckim i z F. Klejem.

⁵³ W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium*, z. 4 s. 219; AAB T. Krawczenko, Krótka notatka o śp. Ks. Antonim Walentynowiczu, 1958 rps; AKAB E. Godlewski, Krypno. Parafia i kościół, 1949 rps.

1944 r. linia frontu przesunęła się na południowo-zachodni skrawek archidiecezji wileńskiej i do stycznia 1945 r. zatrzymała się na granicznej rzece Biebrzy.

3 STRATY MATERIALNE KOŚCIOŁA

Zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi

Obiekty sakralne

Trzykrotne przesuwanie się linii frontu przez Białostoczczyznę było wystarczającą okolicznością do zaistnienia wielu zniszczeń. Największe nasilenie walk we wrześniu 1939 r. miało miejsce na zachodnich krańcach archidiecezji wileńskiej, na linii rzeki Biebrzy i Narwi. Te działania spowodowały jedynie zniszczenie drewnianego kościoła parafialnego w Gielczynie, położonego u zlewiska wymienionych rzek. Świątynia ucierpiała także i w następnych latach wojny⁵⁴. Więcej zniszczeń przyniosły działania wojenne w czerwcu 1941 r. Walki o przeprawę na Narwi, spowodowały zniszczenie kościoła w Surażu. Świątynia stała tuż nad rzeką, a najdogodniejszym miejscem do przeprawy wojsk był bród nieopodal kościoła. Pociski artyleryjskie poważnie uszkodziły dach kościoła. Jeden uderzył w bok wieży, tak, że jej ściana groziła zawaleniem. Ten sam pocisk wpadł do kościoła, niszcząc więzania dachowe. Należy też wspomnieć o drobniejszych uszkodzeniach, takich jak zniszczone tynki, wybite szyby okienne, i potrzaskane drzwi frontowe⁵⁵.

W Uhowie, położonym niedaleko od Suraża, kościół znajduje się nad Narwią, w pobliżu mostu kolejowego. Miejscowość ta była silnie ostrzeliwana i bombardowana. Zniszczona została wieża, dach oraz witraże w oknach kościoła⁵⁶. W położonej nad Narwią Choroszczy, w wyniku ostrzeliwania jej przez atakujących Niemców i cofającą się armię radziecką, stary poddominikański kościół został uszkodzony⁵⁷. Wielkie bombardowanie miało miejsce 22 czerwca 1941 r.

⁵⁴ M. Giedz, *Kościół parafialny pw. MP w Gielczynie*, w: „Wiad. Kośc. Archidiec. w Białymstoku” 1982 nr 3 s. 88.

⁵⁵ AKAB Inwentarz parafii Suraż z 15 IX 1945 r.; Wywiad z M. Syczewską.

⁵⁶ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów i beneficjum w Białostockim dekanacie po wyjściu wojsk niemieckich z Białegostoku, 26 VIII 1944 r. s. 5.

⁵⁷ AKAB Kwestionariusz dotyczący kościołów diecezji wileńskiej. Choroszcz 12 X 1947 r.

w położonej bardziej na wschód Czarnej Wsi. Wojsko i sowiecki sprzęt wojskowy były celem nalotów niemieckich. Bomby spadły również w pobliżu kościoła. Zniszczeniu uległo 6 tys. dachówek, a na sklepieniu świątyni powstała rysa. Drzwi od strony północnej zostały wyrwane wraz z futryną, a metalowe ogrodzenie na pewnej długości zniszczone⁵⁸. W dekanacie białostockim zostały uszkodzone jeszcze trzy kościoły. W Tryczówce kule przebiły w kilku miejscach ściany kościoła oraz sklepienie. Podobny los spotkał świątynię w pobliskim Juchnowcu. W Zabłudowie zaś kościół był tak mocno podziurawiony kulami, że wymagał nowych tynków i naprawy krytego blachą dachu⁵⁹.

W dekanacie sokólskim pociski uszkodziły trzy kościoły. W Klimówce pocisk spadł na zakrystię, w Sokolanach uderzył w dach nad prezbiterium i rozbił sklepienie, w Kuźnicy bombardowanie spowodowało tylko powierzchowne uszkodzenia⁶⁰.

W Jałówce na terenie dekanatu brzostowskiego, podczas działań wojennych w 1941 r., ostrzelano kościół św. Antoniego a znajdująca się w pobliżu drewniana kaplica spłonęła⁶¹.

O wiele większe zniszczenia spowodowały walki na terenie Białostoczczyzny w lipcu i sierpniu 1944 r. Toczone tu bitwy były jeszcze bardziej zaciekle. Broniący się przed nacierającymi wojskami Niemcy tworzyli kolejne linie oporu, usiłując powstrzymać ofensywę. W rejonie Puszczy Białowieskiej nie było ostrych walk, gdyż Niemcy nie zdążyli obsadzić jej wojskiem. W samej Białowieży walka rozegrała się wokół pałacu Branickich. Położona na północ od Białowieży Jałówka ucierpiała znacznie więcej. Niemcy, wycofując się, spalili prawie całe miasteczko, a kościół św. Antoniego, jako potencjalny punkt obserwacyjny dla nacierających wojsk, wysadzili w powietrze 20 lipca 1944 r. Materiał wybuchowy podłożono pod wieżę. Została ona zniszczona wraz z portalem i kruchtą oraz częścią nawy. Zniszczeniu uległy również dach i sklepienie. Pozostały tylko popękane mury zewnętrzne, filary i żebra sklepienia gotyckiego. Zniszczeniu uległo również wnętrze kościoła wraz z wyposażeniem. Drugi kościół w Jałówce, pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego ocalał;

⁵⁸ AAB J. Zawadzki, *W parafii Czarna Wieś od 27 IX. 1939 Wspomnienia*, mps.

⁵⁹ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 4; AKAB A. Zienkiewicz, *Monografia kościoła i parafii zabłudowskiej*, 1947, rps.

⁶⁰ Wywiady z M. Szoką, z S. Stańko oraz z A. Malarkiem.

⁶¹ AKAB Inwentarz parafii św. Antoniego w Jałówce z 6 XII 1947 r.

zniszczeniu uległy tylko organy ⁶². Krynki, położone na północ od Jałówki, były bardzo mocno ostrzeliwane. Kościół znajduje się tam na uboczu miasteczka i dlatego doznał jedynie nieznacznych uszkodzeń ⁶³. Podczas ostrzału Michałowa pociski trafiły w dach kościoła; jeden z pocisków przełamał wiązania dachowe, zerwał 24 arkusze blachy, a ponadto podziurawił pozostałą na kościele blachę. Drugi pocisk padł na parkan kościelny, niszcząc jego część. Wybite zostały też 52 szyby w oknach kościoła ⁶⁴. Trwające w tej okolicy walki były przyczyną zniszczeń w Gródku. Podczas ostrzału dwa pociski wpadły do zakrystii i zdewastowały ją wraz z naczyniami i szatami liturgicznymi. Kule powybiły szyby i uszkodziły wschodnią ścianę świątyni ⁶⁵. Walki na tej linii obrony niemieckiej były przyczyną uszkodzeń kościoła w Kuźnicy. Podczas walk budynek kościoła służył celom wojskowym. Na wieży był zainstalowany obserwator, a w kościele stacjonowało dowództwo. Sowietnicy wykryli obserwatora i zestrzelili go 24 lipca 1944 r. Pocisk rozniecił pożar. Zdołano uratować część szat liturgicznych, kielich i monstrancję, Wnętrze świątyni oraz dach spłonęły. Zniszczeniu uległy również dzwony ⁶⁶. W Sokółce, która była ważnym punktem strategicznym, bomby spadły na cmentarz kościelny i naruszyły wieże kościoła. Po wycofaniu się Niemców, w ogrodzie przy plebanii znaleziono wiele min magnetycznych, prawdopodobnie przeznaczonych do wysadzenia kościoła ⁶⁷. W tym samym czasie walki trwały również o Zabłudów na południe od Puszczy Knyszyńskiej. Znajdujący się tam kościół Niemcy wykorzystali jako punkt obserwacyjny. W wyniku ostrzału powstały powierzchowne zniszczenia – pobite tynki i szyby. Wnętrze, szaty i księgi liturgiczne zostały zniszczone przez żołnierzy ⁶⁸.

Aby ominąć silnie umocnione pozycje niemieckie w rejonie Puszczy

⁶² Archiwum Parafii Jałówka, Orzeczenie o stanie i możliwości odbudowy kościoła św. Antoniego w Jałówce z dnia 3 XII 1957 r.; AKAB Inwentarz parafii św. Antoniego w Jałówce z dnia 6 XII 1947 r.; Tamże, Wizytacja biskupia z dnia 19 VI 1946 r.; Tamże, Inwentarz parafii Przemienienia Pańskiego w Jałówce z dnia 6 XII 1946 r.; Wywiad z K. Gudelem.

⁶³ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 3 VI 1946 r.; Wywiad z S. Budrowskim.

⁶⁴ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 7.

⁶⁵ Wywiad z ks. M. Jacewiczem.

⁶⁶ AKAB Inwentarz parafii w Kuźnicy z X 1946 r.; Wywiad z A. Malarkiem.

⁶⁷ AKAB B. Sadowski, Monografia parafii sokólskiej, 1954 r. rps; Wywiad z ks. S. Fiedorcukiem.

⁶⁸ Wywiad z ks. S. Więckiewiczem.

czy Knyszyńskiej, wojska radzieckie, po pokonaniu punktów oporu jakimi były miasta Sokółka i Zabłudów, atakowały przede wszystkim wzdłuż dróg łączących te miasta z Białymstokiem oraz wzdłuż rzeki Biebrzy. Front na linii rzeki przebiegał przez dekanat dąbrowski. Walki trwały od 22 do 29 lipca 1944 r. W Nowym Dworze kościół ucierpiał tylko od zewnątrz. Dużą stratą było zdemolowanie przez wojsko organów ⁶⁹. Cofający się Niemcy założyli pod wieżę kościoła w Różanymstoku 28 min. Brat zakonny Konstanty Gil rozłączył jednak kable i uniemożliwił wybuch ładunków. Eksplodowały dwa, wewnątrz kościoła, i uszkodziły ściany; kilka innych wybuchło na strychu, przebijając w trzech miejscach sklepienie. Te wybuchające ładunki, a także ostrzał artyleryjski, bardzo uszkodziły pokrycie dachu ⁷⁰. Przed zbliżającym się frontem Niemcy nagromadzili dużo materiałów wybuchowych na cmentarzu przy kościele w Dąbrowie. Tylko dzięki proboszczowi ks. K. Dmochowskiemu udało się uratować kościół, były niewielkie straty na zewnątrz, a do świątyni wpadł odłamek bomby i uszkodził tabernakulum ⁷¹. W pobliżu znajdowały się jeszcze dwie świątynie: kościół parafialny w Sidrze i kościół w Siderce. W Sidrze zniszczenia były jedynie na zewnątrz budynku; pobite dachówki, złamane krokwie i ostrzelana ściana frontowa ⁷². W Siderce najbardziej ucierpiała wieża. W wyniku ostrzału, dach i ściany zostały podziurawione. Poodpadały gzymsy i tynki we wnętrzu kościoła ⁷³.

Podobne straty poniosło kilka kościołów dekanatu sokólskiego. W Klimówce pocisk zniszczył boczne drzwi do kościoła ⁷⁴. Został uszkodzony kościół w Kundzinie. Jeden pocisk spadł na zakrystię, inny trafił w dzwon, ucierpiał również dach. Po zdobyciu tej miejscowości, w kościele urządzono szpital dla wojska ⁷⁵. Pod silnym ostrzałem był kościół w Majewie. Na wieży były 23 otwory po pociskach armatnich. Trzy pociski wpadły do kościoła. W świątyni wybite zostały prawie wszystkie szyby, a dwie ramy okienne poważnie

⁶⁹ Wywiad z W. Boguszem.

⁷⁰ AAB *Historia parafii Różanystok*, 1948 r., mps.

⁷¹ Wywiady z M. Kaczmarską i J. Skwarkowskim.

⁷² AKAB Inwentarz kościoła w Sidrze z dnia 26 IV 1944 r.

⁷³ Archiwum Parafii Różanystok (dalej cyt. APR), S. Budnik, Krótkie wiadomości o kościele i parafii rzymsko-katolickiej w osadzie Sidra, 1947 r., rps.

⁷⁴ AKAB B. Sadowski, Parafia Klimówka. Garść wiadomości z dziejów parafii, budowy kościoła oraz stanu obecnego, 1957 r., rps.

⁷⁵ AKAB S. Więckiewicz, *Monografia parafii Kundzin*, 1948 r., mps.

uszkodzone. Jedna ze ścian została przebita na wylot. Podczas krycia dachu naliczono ponad 500 większych i mniejszych otworów po pociskach. Rozbita też została mała wieżyczka nad prezbiterium ⁷⁶. W Starej Rozedrance uszkodzony został dach kościoła ⁷⁷. Największe straty poniosła jednak parafia w Sokolanach. Kościół, położony na wzniesieniu, mógł stanowić punkt obserwacyjny, dlatego Niemcy wysadzili go w powietrze 25 lipca 1944 r. Została zniszczona wieża, zawalił się strop, jedynie nad prezbiterium pozostał kawałek dachu. Dziwnym zbiegiem okoliczności dzwony, które spadły z wieży – ocalały ⁷⁸.

Wojska radzieckie, atakując Niemców, posuwały się wzdłuż szosy Sokółka – Białystok. Na przedpolu Białegostoku Niemcy przygotowali jeszcze jedną linię oporu. Ciągnęła się ona od miejscowości Czarna Wieś w kierunku Zabłudowa. W Czarnej Wsi sam budynek świątyni zbyt mocno nie ucierpiał, gdyż główne walki trwały bliżej linii kolejowej i wspomnianej szosy. Zniszczenia spowodowały spadające bomby. Potłuczone zostały w oknach szyby oraz dachówka. Żołnierze obydwu walczących stron wyłamali drzwi i splądrowali kościół. Zginęła wówczas m. in. kapa, welon, pateny, obrusy, bielizna kościelna, świece, połamano krzyż ⁷⁹. Bombardowania towarzyszyły walkom o Wasilków. Wiele bomb spadło w pobliżu kościoła. Wskutek tego zostało zerwane pokrycie dachu (blacha). Wyleciały ramy okienne z szybami. Powstały wylomy w ścianach, szczególnie w zakrystii ⁸⁰. Wyszadzono szesnastowieczną cerkiew pounicką pod wez. Zwiastowania NMP w Supraślu. Zniszczeniu uległ także renesansowy pałac opatów i barokowe zabudowania poklasztorne, które otaczały bazylikę z trzech stron. Cerkiew pozostająca pod opieką salezjanów była unikalną budowlą gotycką z elementami stylu bizantyjskiego. Jej cztery baszty wskazywały na obronny charakter zabudowań. Wnętrze było bogato wyposażone. Po ewakuacji mieszkańców Supraśla, Niemcy zniszczyli miejscowe fabryki, i 23 lipca 1944 r. wysadzili zabytkowy kościół, a cały zespół klasztorny podpaliłi. Znajdujący się w pobliżu cerkwi kościół parafialny nie ucierpiał ⁸¹.

⁷⁶ AKAB Inwentarz parafii Majewo z 1945 r.

⁷⁷ AKAB A. Bakura, *Parafia i kościół w Starej Rozedrance*, 1947 r., mps.

⁷⁸ Wywiad z S. Stańko.

⁷⁹ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 7.

⁸⁰ Tamże, s. 6.

⁸¹ W. Kochowski, *Pobazyliański zespół architektoniczny w Supraślu pow.*

Droga do Białegostoku, po pokonaniu ostatniej linii obrony, była otwarta. Dn. 21 lipca cofający się Niemcy rozpoczęli niszczenie miasta. Podpalano obiekty wojskowe i fabryki, a w niedzielę 23 lipca spłonęły także domy w śródmieściu. Pożar ogarnął klasztor siostr szarytek, znajdujący się naprzeciw kościoła farnego. Dach kościoła pokryła fala iskier. Od nich dwa razy paliło się poddasze nad wielkim ołtarzem. Z trudem, jak opisuje ks. A. Chodyko, zdołano uratować kościół ⁸².

Wycofujący się z Białegostoku Niemcy wysadzili w powietrze miejską elektrownię. W pobliżu niej znajdował się kościół ewangelicko-augsburski, który bardzo ucierpiał od wybuchających ładunków. Częściowo został zerwany dach, zarysowała się wieża, wyleciały szyby, sprzęt kościelny został rozgrabiony, a organy zniszczono ⁸³. Inna świątynia białostocka – kościół św. Rocha, podobnie jak kościół farny, nie doznał zniszczeń. W czasie wojny prowadzono prace nad jego wykończeniem. W 1943 r. zbudowano ambonę, konfesjonały oraz żelazną kratę do kaplicy św. Rocha. W 1944 r. trwały prace przy budowie galerii otaczającej plac kościelny ⁸⁴.

Po zdobyciu Białegostoku 27 lipca 1944 r., wojska radzieckie szybko posuwały się na zachód i dotarły do rzeki Narwi, będącej granicą archidiecezji wileńskiej. Wyzwolone zostały wszystkie parafie dekanatu białostockiego. W czasie walk ucierpiały kościoły w Juchnowcu, Tryczówce i Starosielcach. Zniszczenia w Juchnowcu były wynikiem ostrzeliwań ⁸⁵. W kościele w Tryczówce wyleciały szyby, uszkodzony był dach, ściany i podłoga. Niemcy obrabowali świątynię z naczyń i szat liturgicznych ⁸⁶. W Starosielcach, kościółek obok stacji kolejowej ucierpiał podczas bombardowania; podpadał tynk i zostały pobite szyby ⁸⁷. Także nowy kościół w Starosielcach znacznie

Białystok, w: „Rocznik Białostocki”, t. 4: 1963 s. 355–395; Wywiad z M. Odytowskim.

⁸² AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 1.

⁸³ M. Paszkiewicz, *Zarys dziejów kościoła św. Wojciecha w Białymstoku 1944–1980*, w: „Wiad. Kośc. Archidiec. w Białymstoku” 1980 nr 4 s. 79.

⁸⁴ E. Kisiel, *Pięćdziesiąt lat parafii św. Rocha w Białymstoku*, w: Tamże, 1975 nr 1 s. 207; AKAB Inwentarz parafii św. Rocha z 29 XII 1945 r.

⁸⁵ AKAB Kwestionariusz dotyczący kościołów diecezji wileńskiej. Juchnowiec 6 I 1948 r.

⁸⁶ J. Kowalczyk, *Dzieje parafii Tryczówka 1928–1976*, Lublin 1984 s. 36, mps Biblioteka KUL.

⁸⁷ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 2 V 1946 r.

ucierpiał⁸⁸. Kościoły w miejscowościach położonych nad Narwią były bardziej zniszczone. Najbardziej ucierpiał kościół parafialny w Choroszczy. Odstępujący Niemcy spalili kościół, a wieżę wysadzili. Wskutek wybuchu zniszczone zostały organy i dzwon, a nad prezbiterium i w nawie pękło sklepienie⁸⁹. Przedwojenna kaplica szpitalna p. wezw. św. Zygmunta w podobny sposób straciła wieżę⁹⁰. Cośfający się 31 lipca 1944 r. Niemcy podpalili wieś Uhowo. W czasie bombardowania i ostrzału artyleryjskiego został uszkodzony, a potem splądrowany kościół. Uszkodzono wieżę, a całkowitemu zniszczeniu uległa wieżyczka z sygnaturką⁹¹.

Suraz został zdobyty 1 sierpnia 1944 r. Miasto, jak i kościół, poniosły duże straty. Od pocisków i odłamków bomb powstały otwory w dachu i sklepieniu kościoła. Jedna z bomb spadła na ścianę, uszkadzając końce krokwi i belki oraz mur⁹². Dn. 31 lipca 1944 r. armia radziecka zatrzymała się na wschodnim brzegu rzeki Brzozówki płynącej z rejonu Czarnej Wsi na północ, do Biebrzy. Niemcy wykorzystali tę naturalną przeszkodę i przygotowali kolejną linię obrony. Zaminowali teren i zlikwidowali punkty obserwacyjne w postaci wież kościołów w pobliżu rzeki. Dn. 28 lipca 1944 r. wysadzili wieżę kościoła w Suchowoli. Padające wieże połamały dach, z którego pokrycie zostało strącone podmuchem wybuchającego ładunku. Trzecia część świątyni legła w gruzach. Na pozostałych ścianach zostały uszkodzone malowidła. Część sprzętów kościelnych, mały dzwon oraz dwudziestogłosowe organy uległy zniszczeniu⁹³. Podobny los spotkał kościół w pobliskim Korycinie. W nocy z 29 na 30 lipca 1944 r. zostały podminowane obie wieże. Jedna z nich została wysadzona w powietrze; ładunek umieszczony w drugiej nie eksplodował. Po rozminowaniu okazało się, że było tam 120 kg materiału wybuchowego. Z ocalałej wieży żołnierze radzieccy korzystali w celach obserwacyjnych. Ostrzeliwania trwały 13 dni. Zniszczenia dopełniło wojsko radzieckie plądrując świątynię. Oprócz wieży, zniszczeniu uległy dwudziestogłosowe organy, część sklepienia łukowego, część lewej ściany, dach, wszystkie szyby, ramy okienne, trzy dzwony

⁸⁸ AKAB Inwentarz parafii Starosielce z 1946 r.

⁸⁹ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 5.

⁹⁰ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 23 III 1946 r.

⁹¹ AKAB W. Gogoliński, Kronika parafii Uhowo, 1948 r. rps; Wywiad z ks. bpem E. Kisielcem.

⁹² AKAB Inwentarz parafii Suraz z dnia 15 IX 1945 r.

⁹³ Archiwum Parafialne w Suchowoli, Kronika parafii Suchowola.

na wieży, frontowe drzwi dębowe, boczne drzwi, 18 figur, 6 obrazów stacji drogi krzyżowej, 2 ławki dębowe⁹⁴.

Po drugiej stronie rzeki Brzozówki znajdowały się dwa kościoły: w Brzozowej i w Jasionówce. Kościół w Brzozowej był ostrzelany; trafiło weń 5 pocisków. Jeden przebił dach i wyrwał w suficie dużą dziurę. Drugi eksplodował nad zakrystią, zrywając dach i sklepienie. Wyleciały szyby. W zachowanej części dachu były liczne dziury. Wewnątrz, odłamki uszkodziły ołtarz i organy⁹⁵. Miasteczko Jasionówka zostało zniszczone w 90%, kościół jednak ocalał. Po przejściu frontu, proboszcz oszklił 17 okien, zamurował 7 dziur w ścianie i w wieży oraz naprawił parkan⁹⁶.

W dniu 10 sierpnia 1944 r. wojska radzieckie przełamały linię oporu na rzece Brzozówce; do 13 sierpnia wyparły Niemców za linię Biebrzy. Wyzwolone zostały wszystkie pozostałe parafie tej części archidiecezji. Zniszczeniu jednak uległy dalsze świątynie. W Kalinówce kościół doznał nieznacznych uszkodzeń⁹⁷. W Knyszynie kościół ostrzelano, bowiem na wieży Niemcy urządzili punkt obserwacyjny. Pociski uszkodziły dach, trafiły dzwon, rozbita została sygnaturka i organy. Wieża była tak mocno uszkodzona, że 15 sierpnia zawaliła się. Straty szacowano na 40% stanu budynku⁹⁸. W odległym o kilka kilometrów Krypnie, wskutek ostrzeliwania, zapalił się kościół. Spłonęła większa część dachu, a padające pociski rozbiły w pięciu miejscach sklepienie. Wypaliła się wieża, poważnie zostały uszkodzone organy i sprzęty kościelne, zniszczone drzwi frontowe i obie zakrystie. Zniszczeniu uległo ogrodzenie kościoła⁹⁹. Dn. 11 sierpnia 1944 r. Niemcy wysadzili w powietrze kościół w Mońkach. Uległ on całkowitemu zniszczeniu, pozostał tylko jeden filar¹⁰⁰. Podobny los spotkał świątynię w Goniądzu. Niemcy wysadzili ją 10 sierpnia 1944 r. Straty spowodowane w tym przypadku obliczono na 70% stanu budynku. Ładunek wybuchowy podłożono pod wieżę i na chórze. Wieże zostały zburzone do fundamentów; na chórze uległy

⁹⁴ J. Kuczyński, *Kronika parafii Korycin*, w: „Wiad. Kośc. Archidiec. w Białymstoku” 1978 nr 2 s. 134; AKAB Kwestionariusz, *Korycin XI* 1947 r.

⁹⁵ Wywiad z ks. A. Komosą.

⁹⁶ AKAB C. Łozowski, *Monografia parafii Jasionówka*, 1948 r., rps.

⁹⁷ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 29 V 1946 r.

⁹⁸ AAB K. Cyganek, *Kronika parafii Knyszyn*, rps.

⁹⁹ AKAB Inwentarz parafii Krypno z 1944 r.

¹⁰⁰ J. Wierzbicki, *Dzieje parafii Mońki (1920–1974)*, Lublin 1980 s. 31–32, mps Biblioteka KUL.

zniszczeniu 23 głosowe organy Riegera. Ściany zostały naruszone, a dach i sklepienie zerwane. We wnętrzu zniszczeniu uległy ławki, konfesjonał, drzwi i okna. Znajdujące się w Goniądzu dwie kaplice, p. wezw. św. Floriana (przy kościele) i p. wezw. Św. Ducha (na cmentarzu) były tylko lekko uszkodzone¹⁰¹. W dekanacie knyszyńskim zniszczeniu uległy ponadto kościoły w parafiach Downary i Gielczyn. Kościół parafialny w Downarach został splądrowany przez wojska obu walczących stron. Najprawdopodobniej miał on też podzielić losy kościołów w Goniądzu i Mońkach, gdyż Niemcy zgromadzili w jego wnętrzu materiały wybuchowe¹⁰². Kościół na terenie twierdzy w Osowcu (parafia Downary) uległ zniszczeniu wraz z całym frontem¹⁰³. W miejscowości Kulesze Niemcy spalili kaplicę p. wezw. św. Klary. Zdołano uratować jedynie obraz z głównego ołtarza¹⁰⁴. Dzięki proboszczowi ks. Stanisławowi Mikulskiemu udało się uratować przed wysadzeniem kościół w Trzciannem¹⁰⁵.

Ostatnią parafią wyzwoloną w 1944 r. był Gielczyn. Miejscowość ta położona w widłach rzek Narwi i Biebrzy była przez jakiś czas szczególnie narażona na zniszczenia, gdyż front zatrzymał się na linii tych rzek. Drewniany kościółek w znacznej części został rozebrany a materiał zużyto na budowę okopów. Zniszczone zostały również naczynia i szaty liturgiczne. Na terenie parafii znajdowała się kaplica w Laskowcu; została ona zniszczona wewnątrz i na zewnątrz; zdarto część dachu a ściany podziurawiono pociskami¹⁰⁶.

Budynki parafialne

Budynki parafialne zniszczone w czerwcu 1941 r.: 1. Czarna Wieś¹⁰⁷ – pokrycie dachu plebanii; ostrzelana stodoła; 2. Jałówka¹⁰⁸ – spalona plebania; 3. Krynki¹⁰⁹ – spłonął dom stróża ko-

¹⁰¹ Wywiad z ks. A. Werpachowskim.

¹⁰² AKAB H. Sobolewski, Kronika parafii i kościoła downarskiego, 1949 r., rps.

¹⁰³ Wywiad z D. Fiedorowiczem.

¹⁰⁴ Wywiady z F. Waszkiewiczem i A. Szeszko.

¹⁰⁵ Wywiad z ks. S. Fiedorcukiem.

¹⁰⁶ AKAB L. Piotrowski, Monografia parafii Laskowiec – Gielczyn, 1947 r., rps.

¹⁰⁷ Wywiad z ks. J. Zawadzkim.

¹⁰⁸ Wywiad z K. Gudelem.

¹⁰⁹ AKAB Inwentarz parafii Krynki z dnia 1 VIII 1946 r.

ścielnego; 4. Różanystok¹¹⁰ – uszkodzony dach plebanii, pożar internatu i uszkodzenie dachów na skutek eksplozji; 5. Tryczówka¹¹¹ – pożar stodoły i zabudowań gospodarczych; 6. Uhowo¹¹² – plebania uszkodzona od pocisków; 7. Zabłudów¹¹³ – spłonęły: plebania, wikarówka, dom katolicki, szpitalik.

Budynki parafialne zniszczone w lipcu 1944 r.: 1. Białystok paraf. p. wezw. Wniebowzięcia NMP¹¹⁴ – spłonął dom parafialny; 2. Białystok, plebania przy kościele św. Wojciecha¹¹⁵ – plebania uszkodzona przy wysadzeniu elektrowni; 3. Brzozowa¹¹⁶ – plebania ucierpiała od pocisków: wybite okna, dziury w dachu; 4. Czarna Wieś¹¹⁷ – uszkodzone budynki gospodarcze; 5. Dolistowo¹¹⁸ – zniszczone: dom katolicki, zabudowania gospodarcze; 6. Downary¹¹⁹ – plebania zdemolowana przez żołnierzy, spalone zabudowania gospodarcze; 7. Gielczyn¹²⁰ – plebania i zabudowania rozebrane, a materiał zużyty do budowy okopów; 8. Goniądz¹²¹ – plebania, organistówka, wikariatówka i inne budynki rozebrane i zużyte do budowy okopów i na opał; 9. Jałówka, paraf. p. wezw. św. Antoniego¹²² – spalone: plebania, obora, spichlerz i stodoła; 10. Jałówka, paraf. p. wezw. Przemienienia Pańskiego¹²³ – spalone: plebania, obora i organistówka; 11. Jasionówka¹²⁴ – spalone: plebania, dom dla służby kościelnej i budynki gospodarcze; 12. Jaświły¹²⁵ – spłonęła ple-

¹¹⁰ AAB *Historia parafii Różanystok*, 1948 r. s. 5, mps.

¹¹¹ AKAB A. Grabowski, Monografia parafii Tryczówka, rps.

¹¹² AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 5.

¹¹³ Wywiad z ks. S. Wiekiewiczem.

¹¹⁴ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 1.

¹¹⁵ AKAB Inwentarz kościoła św. Wojciecha z dnia 25 I 1954 r.

¹¹⁶ S. Pietraszewski, Monografia kościoła i parafii Brzozowej, 1949 r. rps; Wywiad z ks. A. Komosą.

¹¹⁷ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 7.

¹¹⁸ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 14 VI 1946 r.

¹¹⁹ AKAB H. Sobolewski, Kronika parafii i kościoła downarskiego.

¹²⁰ AKAB L. Piotrowski, Kronika parafii Laskowiec–Gielczyn, rps.

¹²¹ APK Sprawozdanie z pracy około odbudowy kościoła goniądzkiego, plebanii, wikariatki i organistówki za okres od 20 III do 15 IX 1945 r.

¹²² AKAB Inwentarz parafii św. Antoniego z dnia 6 XII 1947 r.

¹²³ AKAB Inwentarz parafii Przemienienia Pańskiego z 6 XII 1947 r.

¹²⁴ Archiwum Parafialne Jaświły, Kronika parafii Jasionówka.

¹²⁵ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 11 VI 1946 r.

bania; 13. Kalinówka ¹²⁶ – plebania uszkodzona przez pociski; obora, dwie stodoły i spichlerz spalone; 14. Knyszyn ¹²⁷ – w 1939 r. spalono dwie stodoły; w 1941–1944 spalono dom katolicki, organistówkę i budynek gospodarczy; 15. Krypno ¹²⁸ – spalono starą plebanie; uszkodzono dom katolicki i kostnicę; spalono organistówkę, wikariówkę i zabudowania gospodarcze; 16. Kuźnica ¹²⁹ – część plebanii spłonęła; 17. Mońki ¹³⁰ – uszkodzona plebania; 18. Nowy Dwór ¹³¹ – dachy budynków gospodarczych uszkodzone od pocisków; 19. Różanystok ¹³² – gospodarstwo spalone; 20. Sidra ¹³³ – poważnie uszkodzone od pocisków: plebania, dachy zabudowań gospodarczych; 21. Siderka ¹³⁴ – plebania i spichlerz uszkodzone przez pociski; 22. Sokolany ¹³⁵ – wypalona plebania, spalone budynki gospodarcze; 23. Sokółka ¹³⁶ – uszkodzone dachy na starej plebanii i na budynkach gospodarczych; 24. Stara Rozedranka ¹³⁷ – uszkodzone zabudowania gospodarcze; 25. Suchowola ¹³⁸ – plebania uszkodzona; 26. Suraż ¹³⁹ – dach i ściany plebanii zniszczone, spalona stodoła; 27. Tryczówka ¹⁴⁰ – spalone zabudowania gospodarcze; 28. Trzcianne ¹⁴¹ – częściowo spalony dom katolicki; 29. Uhowo ¹⁴²

¹²⁶ APK Kwestionariusz dotyczący rejestracji szkód wojennych z dnia 22 X 1945 r.

¹²⁷ AAB K. Cyganek, *Kronika parafii Knyszyn*, b. r. mps.

¹²⁸ AKAB Inwentarz parafii Krypno z 1944 r.

¹²⁹ Wywiad z A. Malarkiem.

¹³⁰ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 29 V 1946 r.

¹³¹ Wywiad z W. Boguszem.

¹³² AAB *Historia parafii Różanystok*, 1948 r., mps.

¹³³ APR S. Budnik, Krótkie wiadomości o kościele i parafii rzymsko-katolickiej w osadzie Sidra. 1947 r., rps.

¹³⁴ AKAB Inwentarz kościoła w Siderce z 1944 r.

¹³⁵ Wywiad z S. Stańko.

¹³⁶ Wywiad z ks. S. Fiedorcukiem.

¹³⁷ AKAB A. Bakura, *Parafia i kościół w Starej Rozedrance*, 1947 r., mps.

¹³⁸ N. Zarzecki, *Monografia parafii Suchowola*, rps.

¹³⁹ AKAB Inwentarz parafii Suraż z dnia 15 IX 1945 r.

¹⁴⁰ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 s. 4.

¹⁴¹ Wywiad z ks. S. Fiedorcukiem.

¹⁴² AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 5; AKAB Inwentarz parafii Uhowo z dnia 26 VI 1949 r.

– plebania uszkodzona, spalone budynki gospodarcze; 30. Wasilków ¹⁴³ – uszkodzona plebania.

b Straty materialne spowodowane represyjną i rabunkową polityką okupantów radzieckich i niemieckich

1. Białowieża ¹⁴⁴ – plebania zarekwirowana na magistrat; 2. Białystok – parafia p. wezw. Wniebowzięcia NMP ¹⁴⁵ – dom katolicki zajęty przez radzieckie, a potem niemieckie władze wojskowe. Niemcy zajęli piętro plebanii, a w 1941 r. zabrali cały inwentarz gospodarski; 3. Białystok, kościół garnizonowy p. wezw. św. Stanisława ¹⁴⁶ – zajęty wraz z koszarami przez wojsko radzieckie. Od 1941 r. niemiecki obóz dla jeńców radzieckich (Stalag 316); 4. Białystok, kościół garnizonowy p. wezw. Najświętszego Serca Jezusowego ¹⁴⁷: zajęty wraz z koszarami przez wojsko radzieckie; sprzęty wyrzucono na zewnątrz; w 1940 r. zrzucano przy pomocy ciągnika krzyż z wieży, którą później rozebrano; zabrano dzwon; budynek przeznaczono na magazyn i kuchnię; podczas okupacji niemieckiej zerwano blaszany dach; 5. Białystok – kościół św. Wojciecha ¹⁴⁸ – w latach 1941–1944 zabudowania zajęte przez wojsko; 6. Brzozowa ¹⁴⁹ – wojsko radzieckie splądrowało budynki parafialne pod pretekstem poszukiwania oficerów polskich; 7. Choroszcz ¹⁵⁰ – beneficjum (ok. 30 ha), niedawno odnowiony klasztor poddominikański i wszystkie budynki gospodarcze zostały zajęte przez władze sowieckie; plebanie zamieniono na szpital; 8. Czarna Wieś ¹⁵¹ – w 1939 r. przeszukiwano plebanie, zarekwirowano meble; w 1940 r. zabrano beneficjum; 9. Dąbrowa ¹⁵² – dom katolicki zamieniono na magazyn radziecki. Podczas okupacji niemieckiej w plebanii mieszkał komisarz; z po-

¹⁴³ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 6.

¹⁴⁴ Wywiad z A. Janikową.

¹⁴⁵ AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 1–2.

¹⁴⁶ Wywiad z Z. Czerwińskim; W. Monkiewicz, *Obozy hitlerowskie w północno-wschodniej Polsce*, Białystok 1979 s. 11–12.

¹⁴⁷ Wywiad z J. Markowskim.

¹⁴⁸ AKAB Inwentarz kościoła św. Wojciecha z dnia 25 I 1954 r.

¹⁴⁹ Wywiad z ks. A. Komosą.

¹⁵⁰ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej kościołów dekanatu białostockiego. Styczeń–luty 1941 r.

¹⁵¹ AAB J. Zawadzki, *W parafii Czarna Wieś od 27 IX. 1939 r.*, mps; AAB Protokół wizytacji dziekańskiej w 1941 r.

¹⁵² Wywiad z J. Skwarkowskim.

wodu zaproszenia ognia plebania spłonęła; 10. Dobrzyniewo ¹⁵³ – beneficjum (ok. 35 ha) zabrane przez władze sowieckie; 11. Dojli-dy ¹⁵⁴ – plebania przy starym kościele zabrana na „Rybnij zawod”; podczas wycofywania się z Białegostoku wojsko radzieckie spaliło kościół zbudowany tuż przed wojną z drewna uzyskanego z rozbiórki teatru letniego w Zwierzyńcu; 12. Downary – kościół w Osowcu ¹⁵⁵ – wraz z twierdzą zajęty przez Niemców; 13. Gielczyn ¹⁵⁶ – Rosjanie wywieźli dwa dzwony; jeden, z kaplicy w Laskowcu odnaleziono po wojnie; 14. Goniądz ¹⁵⁷ – władze radzieckie zajęły wikarówkę i plebanie; zabrano beneficjum (ok. 40 ha); zarekwirowano materiał na budowę domu katolickiego; 15. Jałówka p. wezw. św. Antoniego ¹⁵⁸ – w okresie okupacji radzieckiej na plebanii mieściło się nadleśnictwo; zabrano budynki gospodarcze; 16. Jałówka p. wezw. Przemienienia Pańskiego ¹⁵⁹ – w okresie okupacji radzieckiej w plebanii był ośrodek zdrowia; odebrano budynki gospodarcze wraz z ziemią. W okresie okupacji niemieckiej na plebanii rezydował komisarz; 17. Jasionówka ¹⁶⁰ – odebrano gospodarstwo; w 1939 r. ścięto krzyż stojący na rynku nieopodal kościoła. W czasie okupacji niemieckiej na plebani mieszkał oficer; 18. Juchnowiec ¹⁶¹ – sowieci zajęli plebanie i dom katolicki, w którym urządzono szkołę i mieszkanie dla nauczycieli; 19. Klimówka ¹⁶² – Rosjanie zarekwirowali na plebanii meble; 20. Knyszyn ¹⁶³ – w 1940 r. sowieci rozebrali wieżyczkę; w dzwonnicy otwarli punkt obserwacyjny. W okresie niemieckiej okupacji zajęto budynki gospodarcze na garaże; nie zrealizowano planu rekwizycji dzwonów; 21. Krynki ¹⁶⁴ – Rosjanie

¹⁵³ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

¹⁵⁴ Wywiad z ks. M. Jacewiczem; AAB Sprawozdanie o stanie kościołów, 1944 r. s. 3.

¹⁵⁵ AKAB H. Sobolewski, Kronika parafii i kościoła downarskiego, 1949 r., rps.

¹⁵⁶ AKAB L. Piotrowski, Monografia parafii Laskowiec–Gielczyn, 1947 r., rps.

¹⁵⁷ Wywiad z ks. A. Zabielskim.

¹⁵⁸ Wywiad z K. Gudelem.

¹⁵⁹ Tamże.

¹⁶⁰ Archiwum Parafii Jasionówka, Kronika parafii Jasionówka.

¹⁶¹ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

¹⁶² Wywiad z M. Szoką.

¹⁶³ AAB K. Cyganek, Kronika parafii Knyszyn.

¹⁶⁴ Wywiad K. Biegańskiego.

odebrali proboszczowi ziemię i budynki gospodarcze; na plebanii mieszkali ludzie uprawiający tę ziemię; 22. Krypno ¹⁶⁵ – na plebanii urządzono rosyjską izbę porodową. Niemcy zainstalowali tam posterunek żandarmerii; 23. Kundzin ¹⁶⁶ – władza sowiecka odebrała proboszczowi ziemię funduszową, pozostawiając 1 ha; 24. Michałowo ¹⁶⁷ – w 1939 r. władza sowiecka zagarnęła beneficjum, place i plebanie; 25. Mońki ¹⁶⁸ – w 1940 r. władze radzieckie zagarnęły ziemię kościelną; 26. Narewka ¹⁶⁹ – po aresztowaniu proboszcza przez Sowietów kościół był zamknięty, a budynki oddane ludziom do użytku. Niemcy w 1943 r. wywieźli do Białowieży dwa dzwony, nie zdążono ich jednak zniszczyć; 27. Niewodnica ¹⁷⁰ – Rosjanie zajęli dom katolicki i beneficjum parafialne; 28. Nowy Dwór ¹⁷¹ – Rosjanie zajęli plebanie na szkołę podoficerską; w 1939 r. żołnierz sowiecki strzelał do tabernakulum w bocznym ołtarzu i uszkodził je. Komisarz niemiecki zajął plebanie. W 1944 r. Rosjanie zniszczyli krzyż przydrożny koło Plebanowic; 29. Różanystok ¹⁷² – władze radzieckie zajęły zakłady szkolne, gospodarstwo wraz z całym inwentarzem, w kaplicy urządzono magazyn; dzięki protestom ludności udało się uratować kościół; na cmentarzu przykościelnym sowieci złamali i spalili krzyż misyjny z 1922 r. Niemcy zamienili budynki na magazyn zboża; 30. Sokółka ¹⁷³ – w starej plebanii od 1940 r. działała niepełna średnia polska szkoła. Podczas okupacji niemieckiej na plebanii był urząd zatrudnienia; w budynku starej plebanii w latach 1943–1944 był obóz dla jeńców włoskich (ok. 100 żołnierzy); 31. Stara Rozedranka ¹⁷⁴ – w organistowce od 1942 r. znajdował się posterunek żandarmerii niemieckiej; dobudowano wówczas pokój i oszkloną werandę; w 1943 r. na placu plebanijnym zbudowano murowaną łaźnię; 32. Starosielce ¹⁷⁵ – w nowobudowanym kościele Niemcy, w

¹⁶⁵ AKAB E. Godlewski, Krypno. Parafia i kościół, 1949 r., rps.

¹⁶⁶ AKAB S. Więckiewicz, *Monografia parafii Kundzin*, Kundzin 1948 s. 67, mps.

¹⁶⁷ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

¹⁶⁸ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 29 V 1946 r.

¹⁶⁹ AKAB E. Ciołkowski, *Monografia parafii Narewka*, 1947 r., rps.

¹⁷⁰ AAB Protokół, wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

¹⁷¹ Wywiady z W. Boguszem i z M. Kaczanowską.

¹⁷² AAB *Historia parafii Różanystok*, 1948 r. s. 5, mps.

¹⁷³ Wywiad z J. Biziukiem.

¹⁷⁴ AKAB Inwentarz parafii Stara Rozedranka z 1945 r.

¹⁷⁵ AKAB Inwentarz parafii Starosielce z 1946 r.; Wywiady z Z. Anisiewi-

1944 r. zburzyli przedsionek od frontu, a z boku dobudowali nowy i urządzili łaźnię; materiał zgromadzony na budowę kościoła rozkradziono; plebanię zajęli Niemcy; 33. Supraśl¹⁷⁶ – parafię pozbawiono beneficjum (14 ha); stara plebania została zajęta przez rejonową spółdzielnię produkcyjną i na mieszkania dla rodzin sowieckich; zespół pobazyliński, będący od 1935 r. w posiadaniu salezjanów, uległ zniszczeniu; zakład salezjański został zlikwidowany już w 1939 r., a wychowankowie przewiezieni do zakładów sowieckich. Dn. 8 grudnia 1939 r. wysiedlono z klasztoru księży; w bazylice i budynkach klasztornych skoszarowano pułk motocyklowy płk. Tabaczenkowa; kościół zamieniono na salę gimnastyczną; w 1940 r. zniszczono część dachu i więźby nad nawą główną; zdjęto krzyże wieńczące hełmy wież i kopuł. Niemcy w 1944 r. zarekwirowali cały inwentarz salezjańskiego zakładu; 34. Suraż¹⁷⁷ – na wiosnę 1940 r. parafię pozbawiono beneficjum (30 ha), plebanii i zabudowań gospodarczych, pozostawiono tylko organistówkę. Nie zidentyfikowani sprawcy okradli kościół; 35. Śliwno¹⁷⁸ – ziemię należącą do beneficjum rozdano okolicznym gospodarzom; proboszczowi zostawiono 3 ha; 36. Tryczówka¹⁷⁹ – beneficjum kościelne zagarnięto, a na plebanii mieścił się „Sielsowiet”; 37. Trzaczanie¹⁸⁰ – na plebanii mieszkali niemieccy żandarmi; na placu przy plebanii postawiono budynek dla koni i wozów; 38. Turośń¹⁸¹ – sowieci zagarnęli ziemię; na plebanii był ośrodek zdrowia; organistówkę zajmowała nauczycielka; inwentarz i budynki gospodarcze oddano robotnikom rolnym. W okresie okupacji niemieckiej w domu katolickim stacjonowali żandarmi, zajęto również organistówkę; 39. Uhowo¹⁸² – w 1939 r. sowieci ścięli krzyż przy drodze do Bojar; 40. Wasilków¹⁸³ – plebania i budynki gospodarcze zostały zajęte 1 stycznia 1940 r. przez wojsko

czem i Z. Piekarewiczem.

¹⁷⁶ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.; Wywiad z M. Ołdytowskim; List ks. W. Dorabiały do J. Gwoździeja z dnia 28 XII 1978 r.; AAB J. Zawadzki, *Sierociniec w Supraślu w czasie okupacji, Wspomnienia*, mps.

¹⁷⁷ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

¹⁷⁸ Tamże.

¹⁷⁹ Tamże.

¹⁸⁰ Wywiad z ks. S. Fiedorcukiem.

¹⁸¹ AAB Protokół wizytacji dziekańskiej z 1941 r.; Wywiad z M. Szatkowskim.

¹⁸² AKAB W. Gogoliński, *Kronika parafii Uhowo, 1948 r.*, rps.

¹⁸³ AAB Protokół z wizytacji dziekańskiej z 1941 r.

radzieckie; kościół w Świętej Wodzie rozebrano, zostały tylko ściany; aparaty i sprzęt kościelny zniszczono; 41. Zabłudów¹⁸⁴ – Rosjanie zabrali beneficjum (20 ha), plebanię, dom katolicki, dom tercjanek i zabudowania gospodarcze; na plebanii stacjonowała milicja.

Wiele strat w substancji materialnej Kościoła spowodowała represyjna i rabunkowa polityka radzieckiego i niemieckiego okupanta. W okresie władzy radzieckiej trzy kościoły zostały zabrane i przeznaczone na cele wojskowe. Odbierano również inne budynki kościelne przeznaczając je na różne cele. Z powodu przeprowadzonej w 1940 r. kolektywizacji, proboszczowie we wszystkich parafiach utracili ziemię – beneficjum parafialne. Na terenie Białostocczyzny polityka represji i rabunku mienia kościelnego nie osiągnęła tego poziomu co w innych częściach archidiecezji wileńskiej. Ziemie te zamieszkiwane w większości przez katolików przywiązanych do swoich świątyń i duszpasterzy nie były terenem zdecydowanej polityki antykościelnej. Niemniej zdarzały się akty przemocy i rabunku, przeszukania i rewizje na plebaniach, rekwirowanie sprzętów itp. W czasie okupacji niemieckiej, która trwała tu dłużej, bo od 22 czerwca 1941 r. do 13 sierpnia 1944 r., najczęstszą represją było zajęcie świątyni lub budynków parafialnych. Wszystkie jednak kościoły parafialne, poza krótkimi okresami, były czynne. Zajęto tylko kościoły znajdujące się na terenie koszar w Białymstoku i Osowcu. Budynki parafialne zajmowane przez wojska radzieckie bywały najczęściej przejmowane przez Niemców. Zdarzało się, że Niemcy adaptowali budynki dla własnych celów lub wznosili nowe pomieszczenia. Znaczne straty materialne wyrządzono w 1944 r. podczas przejścia przez te tereny frontu. Zdarzały się wówczas kradzieże w kościołach opuszczonych przez proboszczów, którzy wraz z ludnością byli ewakuowani. Wiadomo o kradzieżach w Białymstoku, w kościele św. Wojciecha, w Majewie i w Sokółce. Wojsko rekwirowało żywy inwentarz. Ucierpiały też budynki parafialne, wykorzystywane do różnych celów. W Białymstoku, w kościele św. Stanisława był klub dla żołnierzy¹⁸⁵; w kościele w Kundzinie urządzono szpital¹⁸⁶.

Wojna nie oszczędziła też archiwów kościelnych. Część z nich, po jednostronnym ukazie władz, została odebrana Kościołowi. Już w 1940 r., kiedy na ziemiach tzw. Zachodniej Białorusi wprowadzono świeckie urzędy stanu cywilnego, część archiwum kurii w Wilnie, tj. odpisy

¹⁸⁴ Wywiad z ks. S. Więckiewiczem.

¹⁸⁵ Wywiad z Z. Czerwińskim.

¹⁸⁶ Wywiad z F. Klejem.

metryk dotyczące parafii wchodzących w skład „obłasti” białostockiej, przewieziono do Białegostoku. Także z parafii w tym obwodzie zabierano metryki i umieszczano je w urzędach stanu cywilnego. Wiadomo, że urzędy takie były w Białymstoku, Dąbrowie, Zabłudowie i innych rejonowych miejscowościach. Metryki z parafii Zabłudów, Turośń, Michałowo zdeponowano w Zabłudowie. Metryki z Turośni przeniesiono wkrótce do Łap, dokąd zabrano również metryki z Uhowa. Te, które pozostały w Zabłudowie spłonęły podczas pożaru miasta w czerwcu 1942 r.; spłonęła wtedy również biblioteka parafialna ¹⁸⁷. Podczas szybkiej ewakuacji władz radzieckich w czerwcu 1941 r. nie zabrano archiwum z urzędu w Łapach. Dzięki temu ocalały księgi metrykalne. W ten sposób odzyskano je także dla parafii w Turośni i Uhowie ¹⁸⁸. Nie udało się natomiast uratować metryk z urzędu w Dąbrowie. Wiadomo, że były tam metryki z parafii: Dąbrowa, Nowy Dwór, Sidra, Suchowola, Zalesie. Wszystkie spłonęły podczas pożaru po nalocie niemieckim w czerwcu 1941 r. ¹⁸⁹

Działania wojenne w lipcu 1944 r. spowodowały wiele strat w archiwach i bibliotekach parafialnych. Na podstawie powojennych wizytacji biskupich wiadomo, że uległy zniszczeniu biblioteki w następujących parafiach: Choroszcz, Downary, Korycin, Juchnowiec, Mońki, Suchowola, Zabłudów. W Korycinie żołnierze radzieccy rozgrabili archiwum; udało się uratować tylko metryki parafialne ¹⁹⁰. Podczas pożaru plebanii w Jaświlach (11 VIII 1944 r.) spłonęły księgi metrykalne ¹⁹¹. W Krypnie, podczas pożaru kościoła spłonęły ukryte na poddaszu archiwalia i metryki ¹⁹².

Bilans strat personalnych i materialnych w parafiach Białostoczczyzny w okresie działań wojennych i okupacji radzieckiej oraz niemieckiej był wysoki. Działania wojenne były przyczyną śmierci dwóch

¹⁸⁷ AKAB L. Tołłoczko, Monografia kościoła i parafii w Michałowie, 1947, rps; AKAB A. Zienkiewicz, Monografia kościoła i parafii zabłudowskiej, 1947, rps.

¹⁸⁸ Wywiad z M. Szatkowskim.

¹⁸⁹ AKAB Pismo do Kurii ks. S. Janczaruka z dnia 11 XII 1947 r.; APR S. Budnik, Krótkie wiadomości o kościele i parafii rzymsko-katolickiej w osadzie Sidra, 1947 r., rps; Archiwum Parafii Suchowola, Kronika parafii Suchowola.

¹⁹⁰ AKAB A. Zienkiewicz, Monografia kościoła i parafii zabłudowskiej, 1947 r., rps; AKAB Kwestionariusz dotyczący kościołów diecezji wileńskiej, Korycin X 1947 r.

¹⁹¹ AKAB Wizytacja biskupia z dnia 11 VI 1946 r.

¹⁹² AKAB Inwentarz parafii Krypno z 1944 r.

kapłanów. Lata okupacji przyniosły śmierć siedmiu kapłanom i jednemu klerykowi; trzech księży zginęło z rąk sowieckich, a pozostających czterech wskutek niemieckiej polityki eksterminacyjnej. Okres ten przyniósł różnorakie cierpienia, przymusowe deportacje i uwięzienia. Przez więzienia przeszło dwunastu księży; trzech z nich znalazło się w łagrach sowieckich, jeden zaś w sowieckim więzieniu. Przez niemieckie więzienia i obozy przeszło ośmiu księży.

Straty materialne są o wiele trudniejsze do podsumowania, brak bowiem wyczerpującej w tym względzie dokumentacji. Z całą pewnością największe zniszczenie świątyń i majątku kościelnego dokonane zostało podczas walk w 1941 r. i w 1944 r. W 1941 r. spalono jeden kościół i kaplicę. Inne ucierpiały od bomb i pocisków. W 1944 r. Niemcy wysadzili osiem świątyń; dwie świątynie udało się uratować przed zniszczeniem. Kilkanaście kościołów zostało znacznie uszkodzonych, a pozostałe w niewielkim tylko stopniu. Dwa kościoły wypaliły się. Działania wojenne i okres okupacji w znacznym stopniu naruszyły majątek parafii, klasztorów i instytucji z nimi związanych. Często były to straty bezpowrotne.

Podjęty temat pozostaje nadal otwarty. Obraz strat może być uzupełniony przez każde źródło, które pozostało dotąd nie wykorzystane. Każda monografia parafii może przynieść nowe wiadomości. Na podobne opracowanie czeka ta część archidiecezji białostockiej, która pozostała poza granicami Polski.

WOJCIECH WYSOCKI

Verluste der katholischen Kirche in dem südwestlichen Teil der Erzdiözese Wilna in den Jahren 1939–1944

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die während des Krieges durch die kath. Kirche erlittenen Verluste in dem Teil der Erzdiözese Wilna, der nach 1945 bei Polen geblieben ist und 55 Pfarrgemeinden umfasste.

Durch Kriegshandlungen sind 2 Priester, während der Okkupation 7 Priester und ein Theologiestudent umgekommen — davon 3 Priester durch die Sowjets ermordet, die übrigen 4 als Opfer der deutschen Ausrottungspolitik. Gefängnisse und Konzentrationslager haben 12 Priester durchgemacht — davon 4 die sowjetischen, 8 die deutschen.

Die größten Schäden an Kirchengebäuden und kirchlichem Vermögen wurden durch die Kampfhandlungen in den Jahren 1941 und 1944 verursacht. Im

Jahre 1941 sind eine Kirche und eine Kapelle abgebrannt, mehrere andere haben durch Bomben und Artilleriefeuer gelitten. 1944 haben die Deutschen acht Kirchen gesprengt; zwei konnten vor der Zerstörung gerettet werden. Über zehn Kirchen wurden schwer beschädigt, zwei brannten aus.

Die Kriegshandlungen und die Okkupationszeit haben das Vermögen der Pfarrgemeinden, der Klöster und der mit ihnen verbundenen Einrichtungen stark beeinträchtigt. Häufig bedeutete das unwiederbringliche Verluste.

Übersetzt von Juliusz Zychowicz